

Dr Michael Antolović

Redovni profesor, Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Republika Srbija

Email: antolovic.michael@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1344-9133

Novi pravci u srpskoj historiografiji – od mikroistorije, istorije roda i seksualnosti preko istorije kulture do „društvenonaučne“ i javne istorije

Apstrakt: U radu se, na primeru nekolicine novijih monografija, kritički analiziraju tematske i metodološke inovacije u srpskoj historiografiji. Sagledavajući njen razvoj u kontekstu globalnog istorijskog mišljenja, ukazano je na konstituisanje novih pravaca u srpskoj historiografiji poput mikroistorije, istorije roda i seksualnosti, istorije kulturnih elita i institucija, „društvenonaučne istorije“ i javne istorije. Odatle tematski i teorijsko-metodološki pluralizam predstavljaju istaknuta obeležja savremene srpske historiografije.

Ključne reči: srpska historiografija, teorija i metodologija istorijske nauke, istorijsko mišljenje

Naslov ovog rada nedvosmisleno upućuje na delo *Novi pravci u evropskoj historiografiji* koje je svojevremeno objavio Georg G. Iggers (Georg G. Iggers, 1926–2017), jedan od vodećih stručnjaka za moderno istorijsko mišljenje. Nastojeći da prikaže pomake koji su u svetskoj historiografiji ostvareni nakon Drugog svetskog rata, Iggers je podvrgao analizi najkarakterističnije vidove tadašnje „nove istorije“ – od francuske „škole Anala“, zapadnonemačke „Bilefeldske škole“, britanske socijalne istorije sve do inovativnih pravaca u pojedinim istočnoevropskim historiografijama s one strane tadašnje „gvozdene zavese“.¹ Iako je od objavljivanja ovog dela proteklo punih pet decenija, namera našeg rada je unekoliko slična budući da želimo da istaknemo i kritički vrednujemo inovativne potencijale ali u jednoj užoj istorijskoj kulturi koju predstavlja srpska historiografija.

Pre nego što pokušamo da predstavimo na kojim područjima istorijskog istraživanja su ostvarene najznačajne inovacije, neophodno je da skrenemo pažnju na tzv. „društveni preokret“ u srpskoj historiografiji tokom poslednje decenije 20. i počet-

¹ Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography. With a contribution by Norman Baker* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1975).

kom 21. veka. Naime, uprkos izrazito nepovoljnim društvenim okolnostima u kojima je delovala, srpska historiografija je uspela ne samo da očuva fundamentalne naučne standarde, već i da ostvari određene teorijske i metodološke iskorake, šireći vidokrug na nove teme koje su izmicale pažnji istoričara tokom ranijeg razdoblja. Svojevrsnu prekretnicu predstavljala je pojava *Godišnjaka za društvenu istoriju* 1994. (koji se institucionalizovao četiri godine docnije osnivanjem Udruženja za društvenu istoriju) koji su pokrenuli većinom mlađi istoričari okupljeni oko Andreja Mitrovića, osnivača i dugogodišnjeg profesora Katedre za Opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Osim promovisanja široko zasnovane društvene istorije/istorije društva časopis je od samog početka posvećivao pažnju i razvijanju, inače zapostavljenog, teorijskog mišljenja u srpskoj historiografiji. Primera radi, već u prvoj svesci *Godišnjaka* objavljen je rad Predraga Markovića *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, što je, nakon sloma komunizma i odbacivanja marksizma, predstavljalo prvi pokušaj primene jedne društvene teorije u srpskoj historiografiji.² U celini, časopis je otvorio prostor za recepciju društvene istorije i njeno etabliranje kao legitimne istorijske discipline tokom 90-ih godina, dakle, u vreme kada je ona već uveliko „izašla iz mode“ u velikim svetskim historiografijama.³ Na ovim osnovama potom se razvila i istorija privatnog života, koja se kao oblast istraživanja potvrdila tokom prve decenije 21. veka objavljivanjem petotomne edicije *Privatni život kod Srba*. Koncipirana prema modelu francuskog izdanja pod uredništvom Žorža Dibija (Georges Duby) i Filipa Arijesa (Philippe Ariès), ova voluminozna edicija okupila je mnoštvo istoričara tada većinom mlađe i srednje generacije.⁴ Čini se da je posle objavljivanja ove edicije društvena istorija, zajedno sa istorijom privatnog života i istorijom svakodnevice, konačno postala legitimni predmet istraživanja u srpskoj historiografiji, budući da su usledili brojni radovi posvećeni ovoj temi.

Skicirani razvoj srpske historiografije tokom prethodnih nekoliko decenija jasno pokazuje da je, iako sa zakašnjenjem, u njoj tokom poslednje tri decenije nastupila recepcija raznih oblika tzv. „nove istorije“ što je omogućilo otvaranje novih istraživačkih tema i primenu odgovarajućih teorijskih i metodoloških polazišta.⁵ Ovu ocenu pokušaćemo da potkrepimo analizom nekoliko karakterističnih novijih radova koji ubedljivo svedoče o inovativnosti srpske historiografije kao i o njenom tematskom i teorijskom pluralizmu koji seže od mikroistorije, zatim istorije roda i seksualnosti preko istorije kulturnih elita i kulturnih institucija sve do kvantitativno usmerene „društvenonaučne istorije“ i, naposletku, javne istorije, odnosno, istorije za javnost.

² Predrag J. Marković, „Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1, (1994), 11–34.

³ Predrag J. Marković, Nataša Miličević, „Serbian Historiography in the Time of Transition: A Struggle for Legitimacy“, *Istorija 20. veka*, god. 25, br. 1, (2007), 157.

⁴ *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, prir. Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović (Beograd: Clio, 2004); *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, prir. Aleksandar Fotić (Beograd: Clio, 2006); Miroslav Timotijević, *Rađanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habsburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka* (Beograd: Clio, 2006); *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević (Beograd: Clio, 2006); *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, prir. Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007).

⁵ Up. Mihael Antolović, „Srpska historiografija danas – između imperativa inovacije i nasleđenih ograničenja“, u: *Trendovi u savremenoj srpskoj historiografiji*, ur. Mile Bjelajac (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023), 75–118. <https://doi.org/10.31212/istoriografija.2023.75-118>.

Mikroistorija

U krugovima svetske historiografije sinonim za mikroistoriju je ime Karla Ginzburga (Carlo Ginzburg, 1939) koji je svojim sada već klasičnim delom *Sir i crvi: kosmos jednog mlinara iz 16. stoleća* (izvorno objavljenom 1976) zasnovao ovaj osobeni pravac u historiografiji.⁶ Koicidirajući sa tzv. istorijom mentaliteta koja je postala prepoznatljivo obeležje treće generacije francuske „škole Anala“ kao i sa američkom „novom kulturnom istorijom“, mikroistorija je narednih decenija postala veoma uticajan (i što je važno istaći, među širom čitalačkom publikom naročito omiljen) historiografski žanr. Brojnim autorima iz ovog kruga (od Imaniela Le Roa Ladirija preko Đovanija Levija do Natali Zemon Dejvis, Lin Hant i Roberta Darntona) zajedničko je ono što je krajem 70-ih godina Žan-Fransoa Liotar nazvao „nepoverenjem prema metanaracijama“ tj. prema onim velikim sistemima mišljenja koji su (poput liberalizma i nacionalizma, marksizma i strukturalizma) nastojali da objasne pokretačke mehanizme celokupne ljudske istorije i da joj podare određeni smisao i značenje.⁷ Velike istorijske pripovesti većinom razumevaju istoriju kao progres koji vodi ka postizanju slobode, nacionalnom ujedinjenju ili besklasnom društvu i naglašavaju one činioce istorijskog života koje smatraju presudnim poput velikih istorijskih ličnosti ili društvenih grupa (kao što je to u slučaju marksizma radništvo) zapostavljajući, u ime koherentnosti same pripovesti, stvaran život mnoštva bezimernih pojedinaca koji su svedeni na objekat istorije. Dakle, mikroistorija se može shvatiti kao reakcija na velike istorijske pripovesti i povratak „malog čoveka“ zanemarenog od „velike“ istorije u čijem se središtu nalazi nacija, klasa ili struktura. Ovo je, istovremeno, uslovalo da historiografija preusmeri svoj fokus sa političke elite ka donjim društvenim slojevima uključujući i marginalne društvene grupe. Tako je Ginzburg – nasuprot ranijim istorijama reformacije i protivreformacije koje su zbog usredsređenosti na najznačajnije ličnosti i na složena dogmatska pitanja u potpunosti gubile iz vida njihov uticaj na autentičnu religioznost verujućih pojedinaca – istraživao verska shvatanja mlinara Menokija koji je živio u Furlaniji u vremenu protivreformacije. Sličan je i pristup američke istoričarke Natali Zemon Dejvis (Natalie Zemon Davis, 1928–2023) koja je na primeru Martina Gera – nestalog supružnika koji se nakon puno godina izbjivanja vratio u svoj dom u kome je zatekao lice koje je preuzelo njegov identitet – istraživala mentalitet i porodične odnose u francuskim Pirinejima tokom 16. veka.⁸ Pomenuta dela postali su istinski historiografski bestseleri (o Martinu Geru je snimljen i igrani film)⁹ i podstakli su niz historiografskih istraživanja u sličnom duhu.¹⁰

⁶ Carlo Ginzburg, *Sir i crvi: kosmos jednog mlinara iz 16. stoleća* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989).

⁷ Žan-Fransoa Liotar, *Postmoderno stanje*, prevod Frida Filipović (Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo, 1988).

⁸ Natalie Zemon Davies, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, Mass; London, UK: 1983) = *Povratak Martina Guerrea*, s engleskog preveli Andrea Feldman i Miloš Đurđević (Zagreb: Konzor, 2001).

⁹ Wikipedia contributors, “The Return of Martin Guerre,” Wikipedia, The Free Encyclopedia, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The_Return_of_Martin_Guerre&oldid=1329448784 (pristupljeno 6. 1. 2026).

¹⁰ Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić (prir.), *Mikrohistorija: pola stoleća inovacija* (Zagreb: FF Press, Prosvjeta, 2022).

Srpska recepcija mikroistorije je, pak, odocnila bar dve decenije budući da su prva nastojanja u ovom pravcu bila omogućena tek nakon pokretanja *Godišnjaka za društvenu istoriju* sredinom 90-ih godina. Upravo iz ovog kruga potekao je i Milan Ristović (1953), naslednik Andreja Mitrovića na Katedri za Opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i jedan od urednika ovog svojevrsnog foruma za „novu istoriju“. Praktikujući istoriju „na više nivoa“, on se nakon istraživanja međunarodnih odnosa posvetio društvenoj istoriji, istoriji privatnog života i mikroistoriji. Ristović je uredio peti i zaključni tom *Istorije privatnog života kod Srba*¹¹ da bi zajedno sa arheologom Markom Popovićem i istoričarem umetnosti Miroslavom Timotijevićem rezultate čitavog projekta predstavio u sintezi *Istorija privatnog života u Srba: od srednjeg veka do savremenog doba*.¹² Dakle, reč je o istoričaru koji je svojim delovanjem neposredno omogućio konstituisanje ovog dugo vremena neopravdano zapostavljeneog područja istraživanja u srpskoj historiografiji.

Milan Ristović je još krajem 90-ih godina objavio knjigu *Obični ljudi: prilozi za istoriju*¹³ koja je nedavno objavljena u drugom i dopunjenom izdanju pod nazivom *Utišani glasovi: iz istorije običnih ljudi*.¹⁴ Reč je o ukupno dvanaest ogleda koje u koherentnu celinu ujedinjavaju tema i pristup – sudbine običnih, „malih“ ljudi čiju borbu sa izazovima „velike istorije“ uoči i tokom Drugog svetskog rata Ristović rekonstruiše u meri u kojoj mu to omogućuju fragmentarno sačuvani izvori. Ljudi čije su sudbine delimično rekonstruisane predstavljaju svojevrsno „meso istorije“, onu preovlađujuću masu koju sadejstvo „visoke politike“, totalitarnih ideologija i beskrupuloznih ekonomskih interesa upotrebljava i zloupotrebljava, svodeći ih na puki objekat u neprestanoj borbi za preraspodelom moći. Čini se da ova borba, ujedno, predstavlja i jedinu zakonomernost koju je moguće utvrditi na području istorijskog života. Naime, biografske skice Ristovićevih junaka pokazuju i kako su se oni sa više ili manje uspeha prilagođavali opštim istorijskim procesima postajući njihove žrtve ili, u pojedinim slučajevima, saučesnici i izvršioци – poput žene koja beži od Holokausta, zatim, denuncijanta sadističkih poriva u nacističkom koncentracionom logoru, zaposlenika jugoslovenske ambasade u Ankari ubijenog u tuči, Jermenina sa jugoslovenskim državljanstvom koji je novi život potražio u Brazilu, ludilu ili simulaciji ludila oficira jugoslovenske kraljevske vojske koji se nakon Aprilskog rata našao na Bliskom istoku, odnosima među malenom zajednicom jugoslovenskih izbeglica u Lisabonu tokom Drugog svetskog rata, sudbini jugoslovenskog potporučnika koji je utočište potražio u Turskoj, jugoslovenskom državljaninu u londonskom zatvoru, pučesteviju srpskog potpukovnika po okupiranoj Evropi tokom 1941. godine itd.

Kako autor kaže, reč je o potrazi „za ostacima jedne potrošene stvarnosti“ čiji su zaboravljeni akteri „svojim životima i delom“ davali „osnovno, ljudsko gorivo za stalno okretanje žrvnja istorije“.¹⁵ Međutim, biografski ulomci Ristovićevih malih, u istoriji ni po čemu značajnih, ličnosti opovrgavaju tezu Marksa i njegovih sledbenika

¹¹ *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, prir. Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007).

¹² Marko Popović, Miroslav Timotijević, Milan Ristović, *Istorija privatnog života u Srba: od srednjeg veka do savremenog doba* (Beograd: Clio, 2011).

¹³ Milan Ristović, *Obični ljudi: prilozi za istoriju* (Beograd: Geopoetika, 1999).

¹⁴ Milan Ristović, *Utišani glasovi. Iz istorije običnih ljudi* (Beograd: Geopoetika, 2024).

¹⁵ *Isto*, 9.

koji su „dijalektičkom žrvnju istorije“ pripisivali viši smisao smatrajući da on, makar i kroz povremene zastoje, nužno vodi ljudskoj emancipaciji. Naprotiv, iako autor eksplicitno to ne govori, njegovi nalazi navode upravo na zaključak da je reč o dekonstrukciji velikih pripovesti i smisla koji one naknadno učitavaju u prošlu stvarnost, svejedno da li sa ciljem da joj podare legitimitet ili da je ospore. Odatle ovi primeri „istorije na uličnom nivou“ (kako se svojevremeno izrazio Robert Darnton)¹⁶ u prvom redu, dovode u pitanje sve velike pripovesti o napretku, racionalnosti i slobodi kao smislu istorije i pokazuju ulogu kontingencije u ličnom životu i u istoriji samoj.

Istorija roda i seksualnosti

Jedan od uticajnih pravaca u globalnom istorijskom mišljenju unazad nekoliko decenija nesumnjivo predstavlja istorija žena, roda i seksualnosti čiji je uspon u neposrednoj vezi sa snaženjem feminističkog pokreta, zahtevima za punom ravnopravnošću žena sa muškarcima te seksualnom revolucijom sa kraja 60-ih godina. Dakle, ovi društveni procesi i promenjena društvena klima među generacijom bejbibumera, obeležena, pored ostalog, i pobunom protiv nasleđenih normi i zahtevom za radikalnim raskidom sa, kako se smatralo, prevaziđenim tradicijama koje ometaju punu emancipaciju ljudskih bića, nisu samo odredili i uspon društvene istorije (kao svojevrsni vid demokratizacije i same istoriografije) već i otvaranje novih istraživačkih tema poput istorije žena, docnije roda a potom i seksualnosti. Ovaj preokret u istoriografiji koji je donelo konstituisanje tzv. ženske istorije možda je ponajbolje izražen u stavu da je čitava dosadašnja istorija pisana sa stanovišta uticajnih muškaraca (tačnije, muškaraca koji su belci, hrišćani, heteroseksualci i pripadnici više ili srednje klase). Odatle su i istorijske pripovesti koje su oni pisali predstavljale prvenstveno „mušku priču“ (eng. History as his story) u kojima nije bilo prostora za žene. Stoga je jedan od ciljeva ženske istorije bio da se ova manjkava interpretacija ljudske istorije ispravi na taj način što bi se prikazala i ranije nepostojeća ženska dimenzija istorije te da se na taj način žene „vrate“ u istoriju iz koje su bile neopravdano prognane (eng. History as her story). Naročito važan podsticaj razvoju istorije roda i seksualnosti pružila je tzv. „francuska teorija“ i, posebno, delo Mišela Fukoa posvećeno upravo istoriji seksualnosti. Polazeći od načelnog stava da su fenomeni, prakse i diskursi određeni rasporedom društvene moći u konkretnim istorijskim okolnostima, studije roda i seksualnosti su prihvatile društveni konstruktivizam kao svoje teorijsko polazište (koji je predstavljao vodeće usmerenje u društvenoj teoriji krajem 20. veka).¹⁷ Vrlo brzo je kategorija roda postalo analitičko oruđe u društvenoj teoriji a zatim i u istoriografiji što je bilo praćeno snažnim razvojem rodne istorije i njenom institucionalizacijom kao legitimnom akademskom disciplinom unutar angloameričke i zapadnoevropske istoriografije.¹⁸ Zahvaljujući postojanju brojnih katedri, specijalizovanih programa, edicija i časopisa istorija žena, roda

¹⁶ Robert Darnton, „Francuska revolucija na uličnom nivou“, *Letopis MS*, knj. 488, sv. 4 (2011), 503–515.

¹⁷ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1990) = Džudit Batler, *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, prevela Adriana Zaharijević (Luznica: Karpos, 2010).

¹⁸ Joan Wallach Scott, „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“, *American Historical Review*, vol. 91, no. 5 (1986), 1053–1075.

i seksualnosti postala je na prelomu stoleća jedno od najpropulzivnijih područja isto-rijskog istraživanja čije su predstavnice neka od vodećih imena savremene historiografije poput Džoan V. Skot (Joan Wallach Scott, 1941), Mišel Pero (Michelle Perrot, 1928) ili Gizele Bok (Gisela Bock, 1942–2025). Istovremeno, zahvaljujući društvenoj eman-cipaciji pripadnika LGBTQ zajednice (barem kada je reč o zapadnom svetu) iz rodne istorije su se, u sklopu širih studija, razvile njene poddiscipline poput lezbijsko-bisek-sualno-gej-transeksualne-kvir istorije.

Kada je reč o srpskoj historiografiji, teme poput žena, roda i seksualnosti sve do najnovijeg vremena nalazile su se na margini njenih interesovanja. Starija genera-cija istoričara čiji su pripadnici određivali tok srpskog historiografskog diskursa tokom poslednje trećine 20. veka (i koje je Andrej Mitrović svojevremeno okarakterisao kao pobornike „birokratskog istoricizma“)¹⁹ većinski su smatrali da ove teme ne zavre-đuju pažnju „ozbiljnog“ istraživača istorije. Ovo uprkos postojanju prevoda pojedinih ključnih dela posvećenih ženskim tj. rodnim studijama i seksualnosti. Primera radi, iako nepotpun, prevod Fukoove *Istorije seksualnosti* objavljen je još krajem 70-ih i tokom 80-ih godina,²⁰ da bi narednih decenija usledili prevodi svetskog bestseler-a pod nazivom *Intimna istorija čovečanstva* iz pera Teodora Zeldina,²¹ *Žena u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas* Gizele Bok²² te teorijski zahtevna knjiga pod nazivom *Šta je istorija seksualnosti* Džefrija Viksa.²³ Ipak, postepeno prihvatanje ovih tema u srpskoj historiografiji teklo je od 90-ih godina uporedo sa etabliranjem društvene istorije te su prvi radovi bili posvećeni instituciji braka, položaju žena u 19. i 20. veku, naročito tokom velikih potresa u vidu svetskih ratova ili revolucionarnih zahvata u društvene odnose koje je doneo socijalizam. Na ovim osnovama tokom prethodne tri decenije konstituisala se istorija žena kao relativno plodno istraživačko usmerenje u srpskoj historiografiji. Međutim, iako su teme seksualnosti doticane u ovim radovima, ono je postalo posebno polje istraživanja tek tokom poslednje decenije. Svojevrsni presek stanja u ovoj historiografskoj disciplini dao je Predrag J. Marković u članku pod na-slovom *Istoriografija i seksualnost (polnost): skica za istoriju jedne discipline* koji je, istovre-meno, predstavljao i jednu vrstu poziva na dalje istraživanje ove, u srpskoj istorio-grafiji, posve skrajnute teme. Pri tome, on je naročito naglasio važnost interdiscipli-narnog pristupa i objedinjavanje tako dobijenih rezultata iz prirodnih, društvenih i humanističkih nauka u koherentnu historiografsku sintezu.²⁴ Upravo na pomenutim načelima zasnivaju se monografije Ljubinke Škodrić (1975) i Ivane Dobrivojević To-mić (1975) posvećene istoriji žena, odnosno ženskoj seksualnosti u 20. veku. Nastale

¹⁹ „Javna, tajna i porodična istorija: intervju sa Andrejem Mitrovićem“, *Vreme*, br. 429, 9. januar 1999. https://old.vreme.com/arhiva_html/429/10.html (pristupljeno 07. 01. 2026).

²⁰ Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti*. Knj. 1: Volja za znanjem; knj. 2: Korišćenje ljubavnih uživanja; knj. 3: Staranje o sebi, s francuskog preveli Jelena Stakić, Ana Jovanović i Branko Jelić (Beograd: Prosveta, 1978, 1982, 1988).

²¹ Teodor Zeldin, *Intimna istorija čovečanstva*, preveli s engleskog Robert Rakočević i Olga Sabo (Beograd: Geopetika, 2003).

²² Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas*, prevela s nemačkog Ljubinka Milenković (Beograd: Clio, 2005).

²³ Džefri Viks, *Šta je istorija seksualnosti?*, prevela s engleskog Sara Mejdžor (Novi Sad : Mediterran publishing, 2019).

²⁴ Predrag J. Marković, „Istoriografija i seksualnost (polnost): skica za istoriju jedne discipline“, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2017), 149–171. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2017.2.mar.149-171>.

na tradicijama društvene istorije i nadovezujući se na ranije rezultate nekolicine srpskih istoričarki, među njima i pionirski rad Ivane Pantelić o „partizankama kao građankama“,²⁵ obe autorke su sledile multidisciplinarni pristup i svoje rezultate saopštile su u vidu zaokruženih historiografskih sinteza koje zaslužuju naročitu pažnju.

U prvom slučaju reč je o iscrpnoj i sveobuhvatnoj monografiji (nastaloj na temelju doktorske disertacije) pod nazivom *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944* čija je autorka Ljubinka Škodrić.²⁶ Ona, u teorijskom pogledu, svoj rad smešta u tradiciju rodne istorije i prihvata jednu od njenih ključnih pretpostavki – društvenu konstrukciju rodnog identiteta, koja predstavlja polazište u njenom istraživanju. Upravo promenjene društvene okolnosti koje je doneo Drugi svetski rat i nasilno zasecanje u društveno tkivo predstavljaju „crvenu nit“ koju autorka prati kroz promenu položaja žena i njihove uloge u srpskom društvu pod okupacijom a zatim i kroz odnos dva suprostavljena pokreta otpora (ravnogorskog i partizanskog) i njihovih ideologija prema ženama i ženskom pitanju uopšte. Pri tome, istoriju žena je predstavila kao integralni (a ranije nedovoljno proučeni) deo srpskog društva, odnosno, kao „istoriju žena koja uz to sadrži značajne elemente drugih aspekata društvene istorije okupacije i vojnih pokreta“²⁷ kroz koju se prelamaju i postaju u punoj meri vidljive političke, ekonomske i kulturne pojave i procesi.

Polazeći od pomenutih premisa, autorka je svoje istraživanje postavila unutar širokog konteksta položaja žene u tradicionalističkom srpskom društvu tokom 19. veka i njene postepene emancipacije tokom prve četiri decenije 20. veka, što ujedno predstavlja i svojevrsni uvod u samu temu koja je strukturirana u vidu nekoliko problemskih celina. Budući da se srpsko društvo nalazilo pod nacističkom okupacijom, najopštije pitanje, neophodno za razumevanje čitave problematike, jeste odnos nacističke ideologije prema ženi. Upravo stoga, autorka je analizirala položaj žene u Trećem rajhu, tretman žena različitih „rasnih kvaliteta“ u zemljama pod nemačkom okupacijom a zatim, unutar pomenutog konteksta, različiti položaj pojedinih kategorija žena (poput pripadnica nemačke nacionalne manjine ili, pak, žena zaposlenih kod okupacionih vlasti), oblike saradnje žena sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji (obaveštajni rad, intimne veze, seksualna kolaboracija, prostitucija) i njihovo kažnjavanje te različite vidove represije nad ženama – od hapšenja i zatvaranja do odvođenja u logore i fizičkog uništavanja pripadnica „inferiornih“ rasa (poput Jevrejki i Romkinja).

U naredna tri poglavlja analiziran je odnos prema ženi i njena uloga u ideologiji i praksi kolaboracionističke vlade Milana Nedića te ravnogorskog i narodnooslobodilačkog pokreta. Budući da su srpske kolaboracionističke vlasti nastojale da se i na ideološkoj i na praktično-političkoj ravni uklope u „nemački novi poredak“ u Evropi, one su negirale vrednosti liberalizma i parlamentarne demokratije a sa njima i sve ranije tekovine „u koje je spadala i emancipacija i modernizacija položaja že-

²⁵ Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953* (Beograd: Institut za savremenu istoriju; Evoluta, 2011); Ivana Pantelić, *Ušpon i pad „prve drugarice“ Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013* (Beograd: Službeni glasnik, 2018).

²⁶ Ljubinka Škodrić, *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944* (Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2020).

²⁷ *Isto*, 11.

ne²⁸. Naime, kako autorka sa pravom ističe, društvo za koje su se zalagali srpski kolaboracionisti zasnivalo se na ultrakonzervativnim vrednostima, organicističkom shvatanju nacije te na normama patrijarhalnog društva u kome je uloga žene svedena na suprugu, majku i domaćicu („skromna ćerka, čestita žena i uzorna majka“).²⁹ Dakle, reč je o svojevrsnoj konzervaciji rodnih odnosa koja ja imala za cilj da ženu smesti u „prirodni“, bogomdani poredak. Unutar ovih okvira, autorka je analizirala svakodnevni život žene pod okupacijom, ograničene mogućnosti školovanja i zaposlenja, porodične odnose u ratnim prilikama te pronatalistička nastojanja vlasti koje su od žena očekivale da se posvete rađanju dece kao svojoj prvenstvenoj „nacionalnoj“ dužnosti. Gotovo identičan tradicionalizam u odnosu prema ženi i njenoj društvenoj ulozi ispoljavao je ravnogorski pokret čiji je zamišljeni ideal predstavljala „žena posvećena kući i porodici, u čijem ponašanju dominiraju patrijarhalno i nacionalno držanje i vladanje“.³⁰ Odatle je proisticalo i potpuno zapostavljanje „ženskog pitanja“ u vođstvu ravnogorskog pokreta te odocneli pokušaj stvaranja ženske ravnogorske organizacije što je, naposljetku, odredilo i njene veoma skromne rezultate. Imajući u vidu konzervativizam i tradicionalizam svojstven pomenutim ideologijama, ne iznenađuje što je upravo narodnooslobodilački pokret od samog početka privukao u svoje redove značajan broj žena – bila je to neposredna posledica emancipatorskih shvatanja koja su se, po uzoru na Sovjetski Savez, postepeno iskristalisala u vođstvu KPJ. Ipak, prelomni trenutak u masovnom pristupanju žena narodnooslobodilačkom pokretu nastupio je tek nakon sloma ustanka u Srbiji u jesen 1941. i krize koja je potom usledila. Osudivši kao „reakcionarno“ i „buržoasko“ shvatanje da ženama nije mesto u borbi, vrh KPJ odlučio je da počne masovno primanje žena u borbene jedinice (a ne kao ranije kao pomoćno i sanitetsko osoblje) što je veoma brzo dalo značajne rezultate. Ovo je, pak, označilo revolucionarnu promenu tradicionalnih rodnih odnosa i novu ulogu žena nakon rata koja je već bila nagoveštena njihovim učesćem u narodnooslobodilačkom pokretu. Istovremeno, otvorena su i nova pitanja koja su se ticala intimnih odnosa, seksualnih sloboda, morala i braka te, naposljetku, i političkog organizovanja žena (Antifašistički front žena) i uspostavljanja pune pravne jednakosti. Međutim, stepen osvojenih sloboda tokom rata je po njegovom okončanju bio iznova sužen budući da je povratak u mirnodopsko stanje bio praćen potiskivanjem većine žena u sferu privatnosti tj. na marginu društvenog uticaja. Ipak, narodnooslobodilački pokret i revolucija su doneli tektonske, u ranijoj istoriji nezabeležene, promene na području rodnih odnosa i, kako autorka sa pravom zaključuje, „žene su nepovratno iskoračile na političku scenu“.³¹

Svojevrsnu potvrdu prethodnog zaključka o ratu i revoluciji kao vododelnici u položaju žene predstavlja istraživanje Ivane Dobrivojević Tomić pod nazivom *Između nebrige i neznanja: žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji 1918–1991*. Njen pristup je unekoliko drugačiji – u hronološkom pogledu zahvata čitavo razdoblje postojanja jugoslovenske države prateći promene u odnosu prema ženskoj seksualnosti od tradicionalnog agrarnog društva do vremena tzv. poznog so-

²⁸ *Isto*, 173.

²⁹ *Isto*, 185.

³⁰ *Isto*, 312.

³¹ *Isto*, 556.

cijalizma.³² Dakle, autorka je temi pristupila sa najšireg stanovišta društvene istorije posmatrajući žene, seksualnost i planiranje porodice kao jedne od suštinskih aktera, odnosno, fenomena društvenog života. Međutim, kako razmere promena koje su ovi fenomeni doživeli tokom socijalističkog razdoblja nije moguće shvatiti bez njihove „mučne predistorije“,³³ upravo ovoj temi posvećeno je prvo poglavlje koje analizira demografske okolnosti, odnos prema seksualnosti te abortus kao najraširenije „kontraceptivno sredstvo“ u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Različiti položaj žena, razlike u demografskom priraštaju i tipu porodice u kulturološki izrazito heterogenoj zemlji kao i njen dominantno agrarno-patrijarhalni karakter usloveli su da je prosečna žena-seljanka rađala tokom čitavog fertilnog perioda te da većina ruralnog stanovništva nije imala svest o mogućnostima za planiranje porodice i ograničavanje rađanja. Ono što je, međutim, bitno, jeste da je autorka pokazala da su položaj žene i njena seksualnost tokom čitavog međuratnog razdoblja bili određeni nasleđenim vrednostima, običajima i praksama patrijarhalnog društva koji se nisu menjali stolicima. Internalizovane patrijarhalne vrednosti određivale su odnos prema seksualnosti koja je predstavljala „najstroži tabu“ i gotovo potpunu nepoznanicu i za same žene. Odatle je abortus, iako nelegalan, predstavljao najzastupljeniji vid kontrole rađanja kojoj su, uprkos zakonskim sankcijama i zdravstvenim rizicima, pribegavale žene iz svih društvenih slojeva. Usamljena nastojanja za dekriminizacionom pobačaja nisu nailazila na razumevanje većinski konzervativnog društva te je, kako zaključuje autorka, „iracionalan strah od opadanja nataliteta i označavanje abortusa kao faktora depopulacije doveo do paradoksalne situacije u kojoj su životi nikad rođene dece za državne vlasti postali važniji od uslova u kojima su odrastala rođena deca“.³⁴ Dakle, kao i u mnogim drugim oblastima društvenog života, politika jugoslovenskih vlasti tokom međuratnog razdoblja bila je više usmerena ka konzervaciji postojećih socijalnih odnosa nego što je bila spremna da ih, makar i postepeno menja.

Njihovu radikalnu promenu omogućila je – kao što je to pokazala u svom istraživanju i Ljubinka Škodrić – tek socijalistička revolucija koja je, raskidajući sa tradicijom, otvorila prostor i za emancipaciju žena. U tom kontekstu Ivana Dobrivojević Tomić je u naredna tri poglavlja pažljivo analizirala fenomen seksualnosti u širokom okviru revolucionarnih promena koje su uspostavile pravnu jednakost žena sa muškarcima i, kroz stvaranje „žene novog tipa“, omogućile njihovo angažovanje u izgradnji novog socijalističkog društva. Pri tome, ona sa pravom ističe da je „diskurs o jednakosti polova bio ideološki okvir za ubrzano zapošljavanje žena“ što je, međutim, bilo praćeno snažnim otporima većinski patrijarhalnog društva. U njemu su „tradicionalne rodne uloge opstajale godinama“ što je odredilo da se, uprkos intencijama novih vlasti, i dalje zadrži „suštinska neravnopravnost žena u društvu“.³⁵ Ipak, iako različitom dinamikom u pojedinim delovima Jugoslavije, odvijale su se promene u rodnim ulogama što je postepeno dovelo do seksualne revolucije tokom 60-ih godina koja je koincidi-

³² Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji 1918–1991* (Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2022).

³³ *Isto*, 8.

³⁴ *Isto*, 65.

³⁵ *Isto*, 71, 75, 79.

rala sa „oslobađanjem ženske seksualnosti“ u Zapadnoj Evropi. Strukturalne promene u društvenoj strukturi, rodnim ulogama ali i „slici sveta“ novih generacija uslovile su, pak, porast vanbračnih trudnoća i abortusa kao najrasprostranjenijeg oblika kontrole rađanja i „planiranja porodice“ u socijalističkoj Jugoslaviji. Usredsredivši se upravo na ovu raširenu praksu koja je predstavljala naličje seksualne revolucije, autorka je analizirala intencije vlasti za zakonskim regulisanjem ženske seksualnosti tj. prava na abortus, društvene otpore koji su je pratili te izazove sa kojima su se žene suočavale u ostvarenju svog prava. Konačno, Ustavom iz 1974. a zatim i nizom republičkih i pokrajinskih zakona, ozvaničeno je „pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece“ čime je, praktično, abortus (u zakonom predviđenim okvirima) priznat kao jedno od ljudskih prava koje je, istina, dovedeno u vezu sa naprednim karakterom „socijalističkog samoupravnog društva“.³⁶ Ono što pada u oči jeste da je čitav sticaj društvenih i kulturoloških okolnosti – kao što su niska zdravstvena kultura, nepoznavanje i nedostupnost kontraceptivnih sredstava, neuspeh nastojanja za sistematskim „seksualnim vaspitanjem“, zatim, na prvi pogled paradoksalan jaz između slobodoumnih shvatanja nosilaca političke vlasti na jednoj i društvenog konzervativizma na drugoj strani koji je uključivao i veliki deo lekarske profesije, suprotnost između proklamovanih zakonskih rešenja i nemogućnosti da se ona ostvare u praksi, te produbljivanje ekonomske i društvene nesigurnosti (naročito tokom 80-ih godina) – predstavljao činioce koji su odredili da su se tokom čitavog postojanja jugoslovenske države žene i dalje opredeljivale za abortus kao „najpogodniji metod kontrole rađanja“.

Ono što odlikuje monografije Ljubinke Škodrić i Ivane Dobrivojević Tomić jesu pre svega tematska inovativnost te izrazita interdisciplinarnost, inače, neophodna za proučavanje ženske i rodne (i na samo ove!) istorije. Smeštajući rezultate svojih istraživanja u široki kontekst istorije srpskog, odnosno, jugoslovenskog društva, obe autorke su pokazale njegovu žensku dimenziju u mnoštvu njenih pojava oblika. Pri tome, naročito je važno ne samo to što su one potvrdile da su rod i seksualnost „korisne kategorije za istorijsku analizu“ već i da rod i seksualnost stoje u čvrstoj i dinamičnoj, uzročno-posledičnoj vezi sa politikom, društvom, ekonomijom i kulturom – promene u jednoj sferi utiču na drugu i obrnuto. Takođe je značajno što su obe autorke značajnu pažnju posvetile upravo fenomenu ženske seksualnosti – dok je ona kod Ljubinke Škodrić prisutna prvenstveno kao socijalna praksa u okupiranom društvu, Ivana Dobrivojević Tomić je u potpunosti usredsređena na seksualnost kao jedno od suštinskih obeležja ljudskog postojanja. Usmerivši težište istraživanja na abortus kao najrašireniji metod kontrole rađanja, autorka nipošto nije iscrpela fenomen ženske seksualnosti koji je daleko širi i kompleksniji. Međutim, njen cilj i nije bio da pruži sintezu svih manifestacija ženske seksualnosti (poput različitih seksualnih praksi, bračnih i vanbračnih, legalnih i ilegalnih, hetero- ili homoseksualnih itd.) već da pokaže strategije sa kojima su žene pristupale sopstvenoj seksualnosti na prelasku iz tradicionalističkog u moderno, socijalističko društvo. Na taj način, zahvaljujući ovim dvema monografijama transformacija srpskog društva u „kratkom 20. veku“ upotpunjena je ženskom dimenzijom što razumevanje ovog procesa čini neuporedivo kompleksnijim nego što je to slučaj u konvencionalnim (i još uvek prevlađujućim) prikazima.

³⁶ *Isto*, 178.

Istorija kulturnih elita i institucija

Istorija kulture (kako „visoke“ tj. elitne i „popularne“ tj. narodne) tradicionalno je zapostavljena u srpskoj historiografiji i prepuštena je drugim humanističkim disciplinama, ponajviše istoriji književnosti i umetnosti i antropologiji. I dok je pre tri decenije Ljubodrag Dimić iscrpno pisao o „kulturnoj politici“ prve jugoslovenske države ponudivši model koji je u svojim istraživanjima sledila nekolicina istoričara,³⁷ sama kultura, njeni vodeći predstavnici i uporišne institucije su – sa izuzetkom istraživanja Koste Nikolića o vezama srpske književnosti i politike, Radine Vučetić o evropskim i američkim uticajima na srpsku i jugoslovensku kulturu te Zorana Janjetovića i Aleksandra Rakovića o popularnoj i rok kulturi – ostajali van glavnog toka srpske historiografije. Odatle ne iznenađuje činjenica da je izostala i recepcija „nove kulturne istorije“ koja je pod neposrednim uticajem tzv. „jezičkog preokreta“ preusmerila težište svojih interesovanja sa elitne na popularnu i masovnu kulturu i njoj svojstvene diskurse, prakse i kolektivne predstave.³⁸ Imajući u vidu pomenute okolnosti, utoliko su dragocenije dve monografije posvećene kulturnoj/naučnoj eliti i istoriji kulturnih institucija. Dok je autor prve Dragomir Bondžić (1973), nesumnjivo vodeći stručnjak za istoriju univerziteta i istoriju nauke u socijalističkoj Jugoslaviji, druga knjiga je rezultat zajedničkih nastojanja Vladimira Krivošejeva (1963) i Radeta Ristanovića (1983), istaknutih predstavnika društvene istorije. U oba slučaja autori su odstupili od „utabanih staza“ koje su sledili u svom dosadašnjem naučnom radu i otvorili nove istraživačke teme.

Dragomir Bondžić je svoje interesovanje usmerio ka ruskoj emigraciji u Jugoslaviji. Iako ova tema, prvenstveno zahvaljujući radovima Miroslava Jovanovića, više ne predstavlja nepoznanicu,³⁹ i dalje postoji mnoštvo nedovoljno proučenih fenomena naročito kada je reč o društvenoj, kulturnoj i intelektualnoj istoriji ruske emigracije. Upravo jednu od ovih praznina popunjavaju rezultati Bondžićevih istraživanja koje je on saopštio u vidu monografije pod nazivom *Ruski emigranti profesori Beogradskog univerziteta*.⁴⁰ Ona se sastoji iz dve celine – prve u kojoj je u širokom društvenom i kulturološkom kontekstu prikazana istorija pripadnika ruske emigracije koji su utočište pronašli na Beogradskom univerzitetu kao njegovi nastavnici (str. 7–269) i drugog, koji donosi njihove skrupulozno i često po prvi put rekonstruisane biografije sa pratećim izvorima i biobibliografijom (str. 271–464).

U prvoj celini lapidarno je prikazan nastanak i razvoj Beogradskog univerziteta do 1918. godine, zatim, dolazak emigranata iz Rusije tokom revolucije i građanskog rata i, naročito, njihovo stupanje na Beogradski univerzitet. Ovo je, pre

³⁷ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, I-III (Beograd: Stubovi kulture, 1997).

³⁸ Lynn Hunt (eds.), *The New Cultural History* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989) = *Nova kulturna istorija*, prevela sa engleskog Anamarija Hucika et al. (Zagreb: Naklada Ljevak, 2001).

³⁹ Miroslav Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940* (Beograd: Čigoja štampa, 2006); Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS: 1919–1924* (Beograd: Stubovi kulture, 1996).

⁴⁰ Dragomir Bondžić, *Ruski emigranti profesori Beogradskog univerziteta* (Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2023).

svega, bilo omogućeno osobenom socijalnom strukturom ruskih emigranata od kojih se gotovo polovina bavila intelektualnim zanimanjima. Zbog toga ih autor s pravom naziva „prognanom elitom“ koja je predstavljala „znatno osveženje“ u sredini sa značajnim procentom nepismenog stanovništva i izrazitim pomanjkanjem stručnjaka najrazličitijih profila.⁴¹ Osim kulturoloških i socijalnih osobenosti ruskih emigranata, autor je iscrpno prikazao materijalnu oskudicu koja ih je pratila kao i bezbrojne administrativne probleme sa kojima su se oni suočavali nastojeći da obezbede egzistenciju u novoj sredini. Važno je istaći da su jugoslovenske vlasti prema emigrantima imale blagonaklon stav koji je, pored ostalog, proisticao i iz nedostajućeg nastavnog kadra na novoosnovanim fakultetima Beogradskog univerziteta (poput Medicinskog, Poljoprivredno-šumarskog i Pravoslavno bogoslovske te Filozofskog u Skoplju i Pravnog u Subotici). Tokom međuratnog razdoblja na Beogradskom univerzitetu predavalo je ukupno 78 nastavnika koji su emigrirali iz Rusije a pored njih i 54 u nižim zvanjima (kao asistenti i laboranti). Iako su oni radili na svim fakultetima najprisutniji su bili na Tehničkom fakultetu gde je, po Bondžićevom sudu, „njihov značaj i doprinos najveći i najfundamentalniji“.⁴² Nakon Drugog svet-skog rata na Beogradskom univerzitetu radilo je još nekoliko nastavnika „beloemi-granata“ što u ukupnom zbiru čini 87 nastavnika u rasponu od 1920. do 1980. godine. U naredna tri poglavlja, autor je veoma detaljno predstavio „društveno-ekonomski položaj i život i rad“ ruskih emigranata u međuratnoj Jugoslaviji naročito se usredsredivši na njihov status, materijalno stanje, probleme adaptacije na novu sredinu i, što je posebno važno, na njihov naučni i stručni doprinos i učešće u društvenom, kulturnom i političkom životu nove domovine. U najkraćem, oni su svojom stručnošću dali nemerljiv doprinos uspostavljanju čitavih novih naučnih disciplina kao i razvijanju onih već postojećih. Osim tehničkih i prirodnonaučnih disciplina, njihov je doprinos naročito vidljiv i u domenu pravnih i istorijskih nauka (o čemu, pored ostalih, svedoče intelektualni gorostasi poput Teodora Taranovskog i Georgija Ostrogorskog). Sa druge strane, svojim delovanjem u brojnim novoosnovanim ruskim naučnim, prosvetnim, kulturnim i karitativnim ustanovama oni su obeležili život ruske emigracije u Jugoslaviji. Bondžić je detaljno prikazao život i stradanja ruskih emigranata tokom Drugog svetskog rata – od ideoloških podela, sumnjičenja i zatvaranja u logor od strane okupacionih vlasti i ponovnog odlaska u emigraciju pred nastupajućom Crvenom armijom. Naposletku, kraj rata i revolucionarne promene koje su usledile neposredno su pogodile i rusku emigraciju na Beogradskom univerzitetu – podozrenje prema njihovim monarhističkim stavovima i prateća represija bili su nakon 1948. dodatno osnaženi opštim nepoverenjem prema Rusima i pojačanim nadzorom bezbednosnog aparata. Ipak, uprkos negativnim društvenim uslovi-ma važna je činjenica da su „ruski emigranti i dalje davali ogroman doprinos Univerzitetu, nauci i društvu i kulturi“ i da su oni iza sebe ostavili „ogroman naučni dopri-nos Beogradskom univerzitetu“.⁴³ Ovaj sud, dokumentovan na bezbrojnim primerima, predstavlja, ujedno, i glavni zaključak Bondžićeve akribično istražene i eruditske studije u kojoj je objedinio rezultate vlastitih istraživanja sa korpusom postojećih (ali

⁴¹ *Isto*, 43–44.

⁴² *Isto*, 81.

⁴³ *Isto*, 261.

često rasutih i teško dostupnih) znanja u vidu zaokružene i uzorno napisane istoriografske sinteze koja, svojom analitičnošću i bogatstvom detalja, rasvetljava složene srpsko-ruske intelektualne veze u 20. veku i predstavlja važan doprinos istoriji srpske nauke i kulture u celini.

Pomenuti sud odnosi se i na monografiju Vladimira Krivošejeva i Radeta Ristanovića pod nazivom *Okupirana kultura: nacisti, kolaboracionisti, muzeji i kulturna dobra u Srbiji tokom Drugog svetskog rata*.⁴⁴ Naime, dok su kolaboracionistička vlada Milana Nedića i pojedini aspekti njene politike privlačili pažnju istoričara, fenomen kulture i rada kulturnih institucija tokom okupacije uglavnom su uzgred doticani u sklopu studija posvećenih širim pitanjima.⁴⁵ Svojevrсни kontrapunkt u odnosu na pomenute pristupe predstavlja knjiga o kojoj je ovde reč – njen predmet usredsređen je prvenstveno na tzv. heritologiju ili kako autori kažu „nauku o baštini“. Dakle, njen osnovni predmet predstavlja zaštita kulturnih dobara i muzeološka delatnost u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Nakon uvodnih razmatranja (str. 15–33) u kojima su definisali temu istraživanja, prikazali skroman „rad na zaštiti starine“ u Srbiji od njegovih početaka sredinom 19. do kraja 30-ih godina 20. veka, ujedno naznačivši i najkarakterističnije odlike nacističkog odnosa prema kulturi, autori su rezultate svojih istraživanja strukturirali u šest tematski organizovanih poglavlja. Dok su u prvom („Novi gospodari srpske baštine“, str. 35–53) prikazali političke i društvene uslove u Srbiji pod nemačkom okupacijom kao svojevrсни kontekst za kulturnu politiku kolaboracionističke uprave, autori su u drugom poglavlju („Polaganje temelja“, str. 55–84) minuciozno rekonstruisali uslove u kojima je 1942. osnovan Centralni zavod za čuvanje starina, njegova organizacija, rad na obrazovanju neophodnih kadrova i, naročito, delovanje arheologa Miodraga Grbića koji je, zajedno sa majorom Albrehtom fon Rajhsvicom, imao ključnu ulogu u ovim poslovima. U naredna dva poglavlja analiziran je rad prestoničkih muzeja – Muzeja kneza Pavla, Etnografskog muzeja, Muzeja srpske zemlje, Vojnog muzeja, Gradskog muzeja i Muzeja Srpske pravoslavne crkve kao i nekoliko manjih muzeja („Muzeji prestonice“, str. 85–138), odnosno, muzeja u unutrašnjosti kao i nastojanja da se zakonski reguliše mreža muzeja na nacionalnom, okružnom i lokalnom nivou. Usled ratnih okolnosti, rezultati su, sa izuzetkom Braničevskog muzeja i muzeja u Velikom Bečkereku (za koji su nemačke okupacione vlasti zbog brojnog nemačkog stanovništva u Banatu bile naročito zainteresovane), ova nastojanja nisu urodila plodom („Okružna baština“, str. 139–174). Peto poglavlje je u celini posvećeno materijalnoj oskudici koja je obeležavala svakodnevni rad muzeja i njihovih zaposlenika („Umetnost preživljavanja“, str. 174–206). Neretko je u pitanju bilo i očuvanje gole egzistencije s obzirom na svojevrсни „lov na nacionalno nepouzdanu“ ličnosti među muzealcima, što se prvenstveno odnosilo na komuniste, Jevreje, masone i druge ideološki nepodobne ličnosti kojima

⁴⁴ Vladimir Krivošejev, Rade Ristanović, *Okupirana kultura: nacisti, kolaboracionisti, muzeji i kulturna dobra u Srbiji tokom Drugog svetskog rata* (Beograd: Društvo za urbanu istoriju, 2023).

⁴⁵ Aleksandar Stojanović, *Ideje, politički projekti i praksa Vlade Milana Nedića* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015); Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006); Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992). Izuzetak predstavlja: Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944: sudbina institucije pod okupacijom* (Beograd: Arhiv Srbije, 2009).

„nije bilo mesta u državnoj službi“.⁴⁶ U poslednjem poglavlju („Opasnost, šteta, novi počeci i selektivna amnezija“, str. 207–233) analizirane su mere zaštite muzejskih zbirki od vazdušnih napada kao i obnavljanje muzeološke delatnosti koje je nastupilo po okončanju rata i sa revolucionarom promenom vlasti – od problema procene ratne štete i restitucije kulturnih dobara, uspostavljanja novih zakonskih okvira za rad muzeja te, što je naročito važno, „projektovanog zaborava“ na rad muzeoloških institucija tokom rata uprkos postojanju neprekinutog institucionalnog i, po pravilu, i personalnog kontinuiteta. Naime, uz nekoliko izuzetaka (koje su uglavnom predstavljale ličnosti koje, poput Milana Kašanina, iz ideoloških razloga nisu bile po volji novom režimu), kadrovsku okosnicu u srpskim muzejima činili su stručnjaci obrazovani upravo tokom godina Drugog svetskog rata. Ovaj svojevrsni *damnatio memoriae* autori, čini se s valjanim razlogom, pripisuju nastojanjima komunističkih vlasti da svoju politiku u svim oblastima, uključujući i kulturu, označe kao potpuni raskid sa „starim režimom“.

Svakako zaslužuje da se istakne da su osim tematske inovativnosti, Krivošejev i Ristanović predmetu istraživanja pristupili iz interdisciplinarnе perspektive što njihovoj knjizi daje naročiti kvalitet. Naime, iako se muzeologija i, uopšte uzevši, heritologija često razumeva kao „sestrinska“ disciplina istoriografije, njihove međusobne veze se retko preispituju kao što su i primeri saradnje dveju disciplina pre izuzetak no pravilo. Drugačije su postupili Krivošejev i Ristanović što je urodilo plodonosnom sintezom koja temu interpretira iz šire istorijske i uže muzeološke perspektive. Zahvaljujući tome, osim što su obogatili korpus znanja o značajnoj a posve zapostavljenoj temi, oni su uspeli i da dekonstruišu jedno od uvreženih „opštih mesta“ – naime, da je sistematski rad na zaštiti i očuvanju kulturnog nasleđa započeo tek nakon 1945. i da ga pre toga, praktično, nije ni bilo. Oni su argumentovano pokazali upravo suprotno – da su počeci organizovane muzeološke delatnosti postavljeni upravo tokom Drugog svetskog rata što je, potom, „revolucionarni subjekat“ namerno potisnuo u zaborav. Imajući u vidu ovu činjenicu, nesumnjivo su uspeli u zacrtanom cilju da svojim radom istorijsku procenu kolaboracionističkog režima učine sofisticiranijom i to naročito kada je reč o onim nijansama „na koje društveno pamćenje nije spremno ni danas usled pojednostavljenog percipiranja“ Drugog svetskog rata.⁴⁷ Naposljetku ali nikako i najmanje važno, istražujući srpsku kulturu kao integralni deo istorije srpskog društva oni su načinili značajan iskorak koji u metodološkom pogledu predstavlja možda i najveću vrednost ove u svemu originalne knjige.

Društvenonaučna istorija

Već smo pomenuli da su 60-e i 70-e godine 20. veka u velikim zapadnim historiografijama bile obeležene snažnim usponom raznih vidova društvene istorije uključujući i one sa izrazitim scijentističkim nabojem poput tzv. „kliometrije“.⁴⁸ Me-

⁴⁶ V. Krivošejev, R. Ristanović, *Okupirana kultura*, 192.

⁴⁷ *Isto*, 240.

⁴⁸ Georg G. Iggers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, prevod s nemačkog i pogovor Mihael Antolović (Beograd: Arhipelag, 2014), 39–43.

đutim, već krajem 70-ih godina nastupilo je opadanje popularnosti ovog pravca u istoriografiji praćeno svojevrsnom obnovom naracije tj. „povratkom pripovedanju“ kako je to označio Lorens Stoun (Lawrence Stone, 1919–1999) u svome, docnije, čuvenom članku.⁴⁹ Na mesto društvene istorije u glavni tok istoriografije stupili su „nova kulturna istorija“, istorija roda a potom i drugi inovativni pravci poput komparativne i transnacionalne istorije dok je društvena istorija (u različitim oblicima) ostala samo jedno od brojnih usmerenja u savremenoj istoriografiji.⁵⁰ Jedan od rukavaca u ovom, u konceptualnom i metodološkom pogledu, krajnje raznolikom toku istorijskog mišljenja predstavlja tzv. socijalna istorija shvaćena kao metodološki „stroga“ društvena nauka kojoj je posvećen i specijalizovani časopis *Social Science History* koji već pola stoleća izdaje istoimeno udruženje (Social Science History Association). Ono što razlikuje „društvenonaučnu istoriju“ od drugih pravaca društvene istorije jeste njena izrazita usmerenost ka prožimanju sa empirijskim društvenim naukama (u prvom redu sa ekonomijom, sociologijom, politikologijom) i prihvatanje njihovih intelektualnih oruđa – što egzaktnijih teorija, metoda, tipologija, klasifikacija i, što je naročito važno, kvantifikacije svega što se čini da je moguće kvantifikovati uz primenu ekonometrijskih/sociometrijskih i statističkih tehnika sređivanja podataka. Nije potrebno posebno naglašavati da, kao i u gotovo svim društvenim naukama unazad više decenija, pozitivizam predstavlja podrazumevanu (i po pravilu posve nerefektovanu) „paradigmu“ ovako shvaćene istorijske nauke.⁵¹

Imajući u vidu glavni tok srpske istoriografije o kome je već bilo reči, upadljivo kašnjenje u konstituisanju društvene istorije kao legitimne istoriografske discipline te gotovo potpunu marginalizovanost ekonomske i demografske istorije, ne iznenađuje činjenica da je recepcija „društvenonaučne istorije“ praktično u potpunosti izostala. Naime, istraživanja koja bi u sebi objedinjavala ne samo pojmovnu aparaturu društvenih nauka već i njihove teorijsko-metodološke pristupe u prikupljanju empirijskih podataka i njihovoj interpretaciji predstavljaju pravu retkost. U prilog ovog suda govori i činjenica da je „istorijsku statistiku Srbije u 19. veku“ priredio pokojni nemački istoričar Holm Zundhausen (Holm Sundhaußen, 1942–2015) a „socijalnu istoriju Srbije“ njegova nekadašnja učenica Mari-Žanin Čalić (Marie-Janine Calic, 1962).⁵²

Upravo na tragu pristupa „društvenonaučne istorije“ (ali prilagođenog potrebama sopstvenog istraživanja) zasniva se monografija Aleksandra Miletića (1974) *Stambeni pakao. Sistem kontrolisane stanarine u Jugoistočnoj i Istočnoj Srednjoj Evropi 1914–1930*.⁵³ Nesvakidašnjost ovog rada moguće je uočiti već i iz samog naslova. Budući

⁴⁹ Lawrence Stone, “The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History”, *Past and Present*, 85 (1979), 3–24.

⁵⁰ Up. Thomas Welskopp, „Social history”, in *Writing History. Theory and Practice*, ed. by Stefan Berger, Heiko Feldner and Kevin Passmore (London: Arnold, 2003), 203–222.

⁵¹ Up. vanredno značajnu kolektivnu monografiju posvećenu ovom problemu: George Steinmetz (ed.), *The Politics of Method in the Human Sciences. Postivism and its Epistemological Others* (Durham, London: Duke University Press, 2005).

⁵² Holm Sundhaußen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: mit europäischen Vergleichsdaten* (München: R. Oldenbourg, 1989); Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*, prevela s nemačkog Ranka Gašić (Beograd: Clio, 2004).

⁵³ Aleksandar R. Miletić, *Stambeni pakao. Sistem kontrolisane stanarine u Jugoistočnoj i Istočnoj Srednjoj Evropi, 1914–1930* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024).

da je on posve inovativan kako u pogledu teme tako i teorijsko-metodološkog pristupa, pokušaćemo da naznačimo njegove najistaknutije odlike. Nesumnjivo je da Miletićev rad pripada domenu društvene tj. socijalne istorije. Međutim, upravo osobnosti njegovog pristupa čini se da daju za pravo da se on svrsta u podvrstu „društvenonaučne istorije“, dakle, istorije koncipirane po uzoru na društvene nauke koje insistiraju na egzaktnosti svojih metoda. U prilog ovog suda govori više činjenica. Prvo, tema je posvećena „sistemu kontrolisane stanarine“, dakle, socijalno-političkoj instituciji karakterističnoj za evropska društva tokom i nakon Prvog svetskog rata koji je, međutim, gotovo u potpunosti izmicao pažnji istoričara uključujući čak i one koji težište svojih interesovanja usmeravaju upravo ka savremenoj urbanoj, ekonomskoj i/ili društvenoj istoriji. Reč je, dakle, o jednoj od mnogih institucija koje su razvile države u 20. stoleću suočavajući se sa izazovima urbanizacije, masovnog stanovanja i rastućim socijalnim nezadovoljstvom. Drugo, autor je temi pristupio iz komparativne perspektive što takođe predstavlja izrazitu inovativnost budući da, uz nekoliko istina pažnje vrednih izuzetaka, ona gotovo da i nije prihvaćena u srpskoj historiografiji.⁵⁴

Naime, fokus autorove analize je na dve balkanske – Jugoslavija i Bugarska – i dve zemlje iz „istočne srednje Evrope“ – Poljska i Čehoslovačka. Međutim, on temu istraživanja smešta u još širi komparativno-istorijski kontekst koji čine zemlje srednje- (Austrija i Nemačka), zapadne- (Francuska i Velika Britanija) i severne- (Norveška i Finska) Evrope te američka država Njujork i Sovjetski Savez. Treće, on je svoje istraživanje čvrsto zasnovao na teorijskim postavkama razvijenim upravo u domenu savremene ekonomske istorije koja insistira na primeni ekonomskih modela na podatke iz prošlosti i njihovom tumačenju sa stanovišta ekonometrije. Odatle proističe i četvrta osobena odlika a to je u prvom redu kvantifikacija u vidu „leksimetrije“. Reč je o istraživačkoj tehnici razvijenoj u oblasti finansija i ekonomije kako bi se izmerili tj. numerički izrazili odredbe, sadržaj i primena zakona u praksi u cilju, kako naglašava autor, dolaženja do „egzaktnog i numeričkog okvira analize koji omogućava otvaranje izuzetno širokih komparativnih perspektiva“.⁵⁵

Upravo na temelju „leksimetrije“, autor je izradio „razvojnu tipologiju državne intervencije u odnose stambenog zakupa“ koja mu je, potom, poslužila kao analitički instrument za poređenje posmatranog fenomena u različitim nacionalnim i društvenim kontekstima. Konačno, veliko pitanje sa kojim se suočava svaki „društvenonaučni“ pristup prošlosti jeste odnos struktura (ekonomskih, demografskih, pravnih, političkih) i slobode ljudskog delovanja. Miletić je ovaj problem rešio tako što je za većinu „leksimetrijskih“ nalaza pronašao potvrdu na mikroistorijskom nivou tj. u istorijskim iskustvima onih društvenih grupa i pojedinaca koji su bili predmet istraživanja – stanara, stanodavaca te političkih činilaca koji su presudno uticali na kreiranje stambene politike. Zahvaljujući tome on je uspeo da pokaže nastanak i evoluciju „sistema kontrolisane stanarine“ tokom Velikog rata i decenije nakon nje, odnos velikih ideologija prve polovine 20. veka prema ovom pitanju, mesto koje

⁵⁴ Videti, pre svega: Olivera Dragišić, *Komunističko osvajanje vlasti na Balkanu (1944–1947): Rumunija, Bugarska, Jugoslavija* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023); Боян Симич, *Държавната пропаганда в Югославия и България през 30-те години на XX век* (София: Гутенберг, 2020).

⁵⁵ A. R. Miletić, *Stambeni pakao*, 88–89.

je ono imalo u političkom životu pojedinih država, strategije kojima su se služile sukobljene društvene grupe (stanodavci i podstanari), zloupotrebe institucije kontrolisane stanarine te, naposljetku, načine na koji su se na ovom socijalnom (ali i političkom) pitanju preplitali etatizam, korupcija i klijentelizam.

Imajući u vidu ove karakteristične odlike Miletićevog teorijsko-metodološkog pristupa, neosporno je da je on ostvario uistinu retku sintezu ekonomske teorije i istorijske empirije koji, po stepenu postignute egzaktnosti, nema premca u dosadašnjoj srpskoj historiografiji i nesumnjivo predstavlja jedan od mogućih pristupa istraživanju socijalne, odnosno, društvene istorije. Treba reći još i to da pristup za koji se opredelio Miletić nužno iziskuje odlično poznavanje ekonomske teorije i statistike koje se, međutim, sistematski ne neguje u srpskim naučnim krugovima tako da je ono, po pravilu, rezultat ličnih interesovanja i sklonosti. Osim toga, društvena istorija već dugo ne predstavlja *mainstream* historiografije koji bar unazad tri decenije odlikuju nastojanja za pisanjem tzv. svetske i globalne istorije na jednoj i upadljiva renacionalizacija istorije na drugoj strani, pojave koje i same odražavaju dominantne političke i ekonomske procese u savremenom svetu (globalizacija versus populizam).⁵⁶ Pri tome, u saopštavanju svojih rezultata oba pristupa prednost daju naraciji u odnosu na teorijske modele i kvantitativne analize, prvenstveno kako bi svoje rezultate učinili pristupačnima javnosti. Upravo ovo pitanje – prisustvo istorijskih znanja u javnom prostoru – dovodi nas do tzv. javne istorije.

Javna istorija

Ne samo scijentistički usmerena historiografija već i akademska historiografija u celini sve manje mogu da zadovolje interesovanje javnosti za prošlost – upravo naučnost njihovog diskursa (koji, pored ostalog, od čitaoca iziskuje i neophodna prethodna znanja) ograničava njihov uticaj na oblikovanje istorijskih predstava jednog društva ili, drugim rečima, kolektivnog pamćenja. Stoga, nekomunikativnost akademske historiografije ne samo što ograničava njen društveni uticaj već i ostavlja prostor da se kolektivne istorijske predstave formiraju na temelju masovnih medija, popularne kulture i narodne tradicije i mnoštva u njima sadržanih stereotipa i poluistina. Upravo kao pokušaj naučnog odgovora na ovaj problem nedovoljne prisutnosti istorijskih znanja u javnom prostoru konstituisao se tokom prethodnih decenija novi historiografski pravac tzv. javna istorija (Public History). Usredsređena prvenstveno na problem posredovanja istorijskih znanja između istoričara-stručnjaka i laičke javnosti, javna istorija u isto vreme označava najrazličitije prakse predstavljanja istorije u javnosti ali i historiografsku disciplinu koja te prakse proučava i nastoji da ih racionalizuje.⁵⁷ „Javna istorija“ i pitanje načina na koji se grade kolektivne istorijske

⁵⁶ Michael Antolović, „Svetska, transnacionalna i globalna istorija – historiografija za umrežena društva 21. stoleća?“, *Istorija 20. veka*, god. 41, 2 (2023), 503–532 <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.2.ant.503-532>; Štefan Berger, *Istoriografija, nacionalizam i identitet. Komparativne i transnacionalne perspektive*, preveo i priredio Mihael Antolović (Beograd: Institut za evropske studije, 2025).

⁵⁷ Michael Antolović, Biljana Šimunović-Bešlin, „Public History – istorijska praksa, alternativni pokret, naučna disciplina?“, *Istorija 20. veka*, 37, 1, (2019), 9–36. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.1.ant.9-36>.

predstave naročito su dobili na značaju uspostavljanjem tzv. „digitalnog stanja“ tj. revolucijom u informatičkoj tehnologiji koja je doslovce prožela sve segmente života pa tako i načine na koje se istorija ne samo istražuje već i predstavlja i „konzumira“ u digitalnom svetu.⁵⁸

Uočavajući ovaj izazov sa kojim se suočava savremena „ekumena istoričara“, Predrag J. Marković (1965) je tokom poslednje dve decenije posvetio značajnu pažnju predstavljanju istorije u srpskom javnom prostoru čiju „crvenu nit“ čini nastojanje da se istoriografska znanja učine relevantnim za savremeno društvo (što bi ona nesumnjivo morala da budu) te da se kolektivne istorijske predstave, makar i u ograničenoj meri, utemelje na relativno objektivnim znanjima naučne historiografije. Nastali iz potrebe aktuelnog trenutka, Markovićevi istoriografski ogledi sabrani su u dvema knjigama – *Lišće i prašina* (2012)⁵⁹ te *Istorijske (ne)prilike: iskustva prošlosti u tumačenju sadašnjosti* (2018)⁶⁰ – koje na najbolji način svedoče o nameri autora da historiografiju izvede iz akademske „kule od slonovače“. Na gotovo istovetnoj ideji zasnovana je i Markovićeva nova knjiga, takođe namenjena široj publici, pod nazivom *Državni neprijatelji: štetna uloga tajnih službi* (2023).⁶¹ Naime, imajući u vidu rasprostranjenost mnjenja o svemoći tajnih službi i svojevrsnu fascinaciju (da li pozitivnu ili negativnu) koju njihovo delovanje pobuđuje u javnosti, Marković je svojom knjigom pokušao da kritički preispita utemeljenost ovakvih uverenja koja neretko čitavu savremenu istoriju svode na, od očiju javnosti skriveno, međusobno nadmetanje (i podmetanje) tajnih službi. Nije potrebno posebno naglašavati da ovakvo razumevanje istorije koje počiva na svojevrsnim teorijama zavere (i koje je zahvaljujući društvenim mrežama postalo globalni fenomen koji nije vezan isključivo za istoriju!) nije samo posve pojednostavljeno već i neistinito.⁶² Pa, ipak, čini se upravo zbog toga, ovo determinističko shvatanje istorije predstavlja jedno od „opštih mesta“ u javnom diskursu o prošlosti.

Imajući u vidu štetnost predstava o skrivenom i svemoćnom „pokretaču istorije“ Marković je u predgovoru (karakterističnog naslova „Svetom vladaju tajne službe?“, str. 5–25), upravo istakao da ga je lično iskustvo – zapitavši se „da li se radi o kolektivnoj paranoji i kafanskom mitu?“ – navelo na pokušaj kritičkog sagledavanja uloge koju su imale tajne službe u drugoj polovini 20. stoleća.⁶³ Polazeći od činjenice da rad i delovanje tajnih službi predstavljaju nedovoljno poznatu temu, Marković je svoje istraživanje ograničio na prekoračenje delokruga rada u slučaju dve velike strane obaveštajne službe (CIA i KGB) i jugoslovenske UDBE. Osim oskudice i nepristupačnosti pouzdanih izvora, on se za ovakav pristup opredelio i iz praktičnih saznavnih interesa budući da je odbijanje tajnih službi „da se priznaju

⁵⁸ Ljubinka Škodrić, Vladimir Petrović, „Digitalna istorija: geneza, oblici i perspektive“, *Istorija 20. veka*, 38, 2, (2020), 9–38. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2020.2.sko.9-38>.

⁵⁹ Predrag J. Marković, *Lišće i prašina: istoriografski eseji* (Beograd: Arhipelag-Institut za savremenu istoriju, 2012).

⁶⁰ Predrag J. Marković, *Istorijske (ne)prilike: iskustva prošlosti u tumačenju sadašnjosti* (Beograd: Institut za savremenu istoriju-Arhipelag, 2018).

⁶¹ Predrag J. Marković, *Državni neprijatelji: štetna uloga tajnih službi* (Beograd: Vukotić Media, 2023).

⁶² Odličan uvod u ovu temu predstavlja: Michael Butter, Peter Knight (eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (London and New York: Routledge, 2020).

⁶³ P. J. Marković, *Državni neprijatelji: štetna uloga tajnih službi*, 10.

laži, greške, zablude često (je) dovelo do tragedija, lokalnih, a ponekad i globalnih razmera“.⁶⁴ Analizirajući u prvom poglavlju nastanak i delovanje CIA-e, Marković je prikazao „prve bruke američkih agenata“ koji – iako velikim delom regrutovani na najprestižnijim američkim univerzitetima – ipak nisu imali dovoljno znanja što je, u sadejstvu sa prepotencijom, imalo za posledicu da su „u Evropi skoro sve akcije CIA-e bile plod neobaveštenosti, a često su bivale i potpuni debakli“.⁶⁵ Ukazavši na najkarakterističnije delovanje ove službe po čitavom svetu kao i na funkcionalizaciju kulturnih organizacija i popularne kulture u korist sopstvenih ciljeva, Markovićeva osnovna teza glasi da je „ova tobože sveznajuća Agencija dugoročno uzrokovala više štete nego koristi za sopstvenu državu“.⁶⁶ Znatno sažetije je drugo poglavlje posvećeno delovanju KGB-a od 60-ih godina 20. veka do raspada Sovjetskog Saveza (str. 109–123) sa težištem na borbi ove službe protiv „unutrašnjeg neprijatelja“ – izdavača *samiždat* literature, širenja pop i rok muzike među sovjetskom omladinom – kao i na svojevršnom socijalnom profilu agenata KGB-a. Videći u njima Veberov idealni tip birokrate, Marković ističe da je očuvanje materijalnih privilegija i moći predstavljalo njihov rukovodeći motiv te da su oni „progonili čitaoce Paster-naka i Solženjicina, slušaocce metala i hard roka ne zato što su stvarno verovali da su to neprijatelji sovjetskog režima“ već da su „za svoje velike plate i privilegije morali da se prave da nešto rade“.⁶⁷ Dakle, „simulakrum i simulacija“ (Žan Bodrijar) predstavljali su suštinu u radu ove tajne službe. Treća i ujedno najobimnija celina posvećena je jugoslovenskoj tajnoj službi („UDBA naša sudba“, str. 127–300) koja je i predmet najvećih kontroverzi u srpskoj javnosti (kao i u javnosti bivših jugoslovenskih republika). Marković nema dileme da se OZNA (prethodnica UDBE) nakon rata prvenstveno bavila progonom „političkih i klasnih protivnika revolucije i komunističke partije“ što je rezultiralo „desetinama hiljada ljudi ubijenih bez su-da“.⁶⁸ Analizirajući delovanje UDBE neposredno nakon rata (žrtve revolucionarnog terora, borba protiv „reakcije“ i „kulaka“, kontrola izbora, zatvaranje na Goli otok), autor se zadržao na nekoliko slučajeva koji su karakteristični za njeno delovanje u vremenu „zrelog socijalizma“ koje je, po pravilu, posmatrao u poređenju sa praksom tajnih službi u drugim istočnoevropskim zemljama. Naposletku, u svojevršnom zaključku („Da li sam sve pogrešio?“, str. 301–305), Marković je istakao da je napad Hamasa na Izrael u oktobru 2023. potvrdio ispravnost njegove osnovne pretpostavke (na kojoj se zasniva i čitava knjiga) da ni jedna obaveštajna služba ne može da predvidi važne buduće događaje (izuzev da ih sama izazove) te da „to isto važi i za sve druge službe u svetu“.⁶⁹

Smatramo da svakako vredi istaći da Marković nije samo otvorio novu temu istraživanja u srpskoj historiografiji (koja je do sada uglavnom bila prepuštena publicistici) već i da je uspeo da demistifikuje te da u punoj meri dekonstruiše uvreženu predstavu o svemoći „službi“ i da pokaže „glupost i besmisao“ koji su odlikovali

⁶⁴ *Isto*, 22.

⁶⁵ *Isto*, 59.

⁶⁶ *Isto*, 105.

⁶⁷ *Isto*, 119.

⁶⁸ *Isto*, 129, 133.

⁶⁹ *Isto*, 301–302.

njihovu praksu.⁷⁰ Stoga nije preterana ocena da je na taj način pružio osnovu za razborit sud o fenomenu o kome se još uvek premalo zna, koji je prekriven brojnim stereotipima i neistinama i koji predstavlja jednu od uporišnih tačaka u kolektivnim istorijskim predstavama srpskog društva. Markovićeva trezvena interpretacija ovog fenomena predstavlja pokušaj artikulacije „javne istorije“ u srpskom društvu sa stanovišta naučnih znanja što je, ujedno, i najvrednije što istoriografija može i treba da mu ponudi. Osim toga, još jedna osobenost ovog dela zaslužuje pažnju a to je spoj istorijske erudicije, analitičnosti i naracije. Poslednja osobina – slikovito i zanimljivo pripovedanje o konkretnom fenomenu – je naročito važna budući da ona predstavlja nužan preduslov za komunikativnost istoriografije. Naime, kako ističe Jern Rizen, uloga istoriografije je da posredstvom pripovedanja stvara istorijski smisao („narativno stvaranje smisla“). Upravo zahvaljujući pripovedanju, Marković je uneo preko potrebni smisao u kaos informacija i dezinformacija koje oblikuju istorijsko samorazumevanje srpskog društva.

Zaključak

Imajući u vidu teme i teorijsko-metodološke pristupe autora radova čije smo osobene odlike nastojali da kritički vrednujemo, čini se da je, i pored svih jasno uočljivih razlika, njima zajedničko nekoliko činjenica. Na najopštijem nivou, sve pomenute autore odlikuje izrazita *erudicija*, široka opšta i *stručna kultura* kao i *sofisticirane i heuristički utemeljene analize*. Drugo, reč je o izrazitom nastojanju da se otvaranjem posve *novih ili nedovoljno poznatih tema istraživanja* prevaziđe poslovična usmerenost na političku istoriju i na njene „velike pripovesti“. U neposrednoj vezi sa time je i treća zajednička odlika a to je jasno uočljiv *uticaj savremenosti* na izbor istraživačkih tema. Naime, pada u oči da su se svi autori opredelili za istraživanje upravo onih tema koje su značajne u savremenom društvu – da li je to sve neizvesnija sudbina „malog čoveka“ (Milan Ristović), i dalje diskutabilan položaj i prava žena (Ljubinka Škodrić i Ivana Dobrivojević Tomić), uvek skrajnuta kultura (Dragomir Bondžić, Vladimir Krivošejev i Rade Ristanović), ponovo aktuelna borba za „krov nad glavom“ (Aleksandar Miletić) ili široko rasprostranjene teorije zavere (Predrag J. Marković). Sasvim je izvesno da nije reč ni o kakvom pomodarstvu već upravo o načinu da istoriografija potvrdi svoju društvenu relevantnost postavljanjem onih pitanja koja se „sada i ovde“, dakle, sa stanovišta savremenika, smatraju značajnima. Četvrta zajednička osobina jeste *metodološka inovativnost* budući da različite teme iziskuju i različite metodološke pristupe što sve zajedno svedoči o tematskom i teorijsko-metodološkom *pluralizmu* kao jednoj od istaknutih odlika savremene srpske istoriografije.

Pomenuti pluralizam ne isključuje istovremeno postojanje različitih istoriografskih „paradigmi“ – različiti oblici „nove istorije“ o kojima je bilo reči u ovom članku svedoče i o tome da je ona uspeła da se pozicionira unutar glavnog toka srpske istoriografije koji više nije isključivo obeležen političkom istorijom. To, međutim, ne znači da politička istorija nije potrebna već, posve suprotno, da je ona smeštena u širi društveni kontekst i obogaćena novim sadržajima i da je njen značaj time

⁷⁰ *Isto*, 162.

delimično relativizovan. Naime, uprkos nekadašnjim očekivanjima da će ona da ustukne pred društvenom i kulturnom istorijom (što je svojevremeno navelo Žaka Le Gofa da se zapita „da li je politička istorija još uvek kičma istorije?“),⁷¹ politička istorija ne gubi na snazi i ostaje deo glavnog historiografskog toka. Međutim, usled postepene prevage shvatanja da sferu političkog nije moguće razumeti bez njegovih veza sa sferom društva, ekonomije i kulture, u međuvremenu je i politička istorija evoluirala te se ona danas u razvijenim historiografijama najčešće javlja u vidu tzv. društvene ili kulturne istorije politike. Na taj način ostvaren je povratni uticaj društvene i kulturne istorije na političku istoriju i to je pristup koji bi svakako valjalo slediti i u srpskoj historiografiji. Ovo posebno imajući u vidu da „jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije“ (Branko Petranović) i dalje predstavlja jednu od najspornijih tema srpske istorije 20. veka – njegovo relativno objektivno vrednovanje nije moguće isključivo sa stanovišta političke istorije (koja predstavlja tek „vrh ledenog brega“ istorijskog života) i nužno iziskuje analizu onih dubinskih procesa koji su se odvijali unutar društvenih, ekonomskih, kulturnih i mentalnih struktura.⁷² Naposljetku, autori o kojima je bilo reči potvrđuju važnost pisanja istorijskih sinteza na šta je još pre dvadesetak godina upozoravao Ričard Evans tvrdeći da ono predstavlja najpreči zadatak savremene istoriografije s obzirom na neprestano uvećavanje teško savladivih i hermetičnih specijalističkih znanja.⁷³ Odatle dobro strukturirane istoriografske sinteze – u kojima je ostvaren spoj naracije i analitičnosti – suštinski doprinose komunikativnosti istoriografije i predstavljaju možda i najznačajniji instrument posredstvom kojih ona posreduje svoja znanja obrazovanoj javnosti.

Konačno, imajući u vidu pomenute činjenice, nesumnjivo je da novi pravci u srpskoj historiografiji o kojima je ovde bilo reči predstavljaju ne samo tematske i metodološke inovacije već i izraz nastojanja da se, sa stanovišta (sve više poljuljane) naučne racionalnosti, uspostavi svojevrсна kontrateža sveprožimajućoj ideologizaciji javnog života. U tom smislu, s obzirom na tekuće uspostavljanje svojevrsnog „tehnofeudalizma“ i opravdane pretnje od pada u tehnološki sofisticirano „novo varvarstvo“,⁷⁴ oni nedvosmisleno upućuju na zaključak da je istoriografija (kao i humanistika u celini) važnija no ikada pre.

⁷¹ Jacques Le Goff, „Is Politics Still the Backbone of History?“, *Daedalus*, 1, (1971), 1–19.

⁷² Vidi Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija. Izgubljeni vek: događaji, pojave procesi* (Višegrad: Andrićev institut, 2024).

⁷³ Ričard Evans, *U odbranu istorije*, prevod sa engleskog i pogovor Risto Tubić (Beograd: Srpska književna zadruga, 2007), 193. i dalje.

⁷⁴ Janis Varufakis, *Tehnofeudalizam*, prevod Danijela Varagić (Beograd: Publik praktikum, Harmonija, 2025).

Reference

- Antolović, Michael i Biljana Šimunović-Bešlin. „Public History – istorijska praksa, alternativni pokret, naučna disciplina?“. *Istorija 20. veka*, god. 37, br. 1, (2019), 9–36. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.1.ant.9-36>
- Antolović, Michael. „Svetska, transnacionalna i globalna istorija – istoriografija za umrežena društva 21. stoleća?“. *Istorija 20. veka*, god. 41, br. 2, (2023), 503–532. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.2.ant.503-532>
- Antolović, Mihael. „Srpska istoriografija danas – između imperativa inovacije i nasleđenih ograničenja“. U: *Trendovi u savremenoj srpskoj istoriografiji*. Urednik Mile Bjelajac, 75–118. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023. DOI: <https://doi.org/10.31212/istoriografija.2023.75-118>
- Batler, Džudit. *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Prevela Adriana Zaharijević. Loznica: Karpos, 2010.
- Berger, Štefan. *Istoriografija, nacionalizam i identitet. Komparativne i transnacionalne perspektive*. Preveo i priredio Mihael Antolović. Beograd: Institut za evropske studije, 2025.
- Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas*. Prevela s nemačkog Ljubinka Milenković. Beograd: Clio, 2005.
- Bondžić, Dragomir. *Ruski emigranti profesori Beogradskog univerziteta*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2023.
- Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990.
- Butter, Michael and Peter Knight (eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. London and New York: Routledge, 2020. <https://doi.org/10.4324/9780429452734>
- Čalić, Mari-Žanin. *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*. Prevela s nemačkog Ranka Gašić. Beograd: Clio, 2004.
- Darnton, Robert. „Francuska revolucija na uličnom nivou“. *Letopis MS*, knj. 488, sv. 4 (2011), 503–515.
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*. Knj. I-III. Beograd: Stubovi kulture, 1997.
- Dimić, Ljubodrag. *Srbi i Jugoslavija. Izgubljeni vek: događaji, pojave procesi*. Višegrad: Andrićev institut, 2024.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji 1918–1991*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2022.
- Dragišić, Olivera. *Komunističko osvajanje vlasti na Balkanu (1944–1947): Rumunija. Bugarska. Jugoslavija*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023.
- Evans, Ričard. *U odbranu istorije*. Prevod sa engleskog i pogovor Risto Tubić. Beograd: Srpska književna zadruga, 2007.
- Fotić, Aleksandar (priřr.). *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*. Beograd: Clio, 2006.
- Fuko, Mišel. *Istorija seksualnosti*. Knj. 1: Volja za znanjem; knj. 2: Korišćenje ljubavnih uživanja; knj. 3: Staranje o sebi, s francuskog preveli Jelena Stakić, Ana Jovanović i Branko Jelić. Beograd: Prosveta, 1978, 1982, 1988.

- Ginzburg, Carlo. *Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.
- Hunt, Lynn (eds.). *The New Cultural History*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989.
- Hunt, Lynn (eds.). *Nova kulturna historija*. Prevela sa engleskog Anamarija Hucika et al. Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.
- Iggers, Georg G. *New Directions in European Historiography. With a contribution by Norman Baker*. Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1975.
- Igers, Georg G. *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*. Prevod s nemačkog i pogovor Mihael Antolović. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Jovanović, Miroslav. *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS: 1919–1924*. Beograd: Stubovi kulture, 1996.
- Jovanović, Miroslav. *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Krivošejev Vladimir, i Rade Ristanović. *Okupirana kultura: nacisti, kolaboracionisti, muzeji i kulturna dobra u Srbiji tokom Drugog svetskog rata*. Beograd: Društvo za urbanu istoriju, 2023.
- Le Goff, Jacques. “Is Politics Still the Backbone of History?”. *Daedalus*, vol. 1, (1971), 1–19.
- Liotar, Žan-Fransoa. *Postmoderno stanje*. Prevod Frida Filipović. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo, 1988.
- Marjanović-Dušanić, Smilja i Danica Popović (prir.). *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio, 2004.
- Marković, Predrag J. „Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje“. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1, (1994), 11–34.
- Marković Predrag J., and Nataša Milićević. “Serbian Historiography in the Time of Transition: a Struggle for Legitimacy”. *Istorija 20. veka*, god. 25, br. 1 (2007), 145–166.
- Marković, Predrag J. *Lišće i prašina: istoriografski eseji*. Beograd: Arhipelag-Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Marković, Predrag J. „Istoriografija i seksualnost (polnost): skica za istoriju jedne discipline“. *Istorija 20. veka*, br. 2 (2017), 149–171. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2017.2.mar.149-171>.
- Marković, Predrag J. *Istorijske (ne)prilike: iskeustva prošlosti u tumačenju sadašnjosti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2018.
- Marković, Predrag J. *Državni neprijatelji: štetna uloga tajnih službi*. Beograd: Vukotić Media, 2023.
- Miletić, Aleksandar R. *Stambeni pakao. Sistem kontrolisane stanarine u Jugoistočnoj i Istočnoj Srednjoj Evropi, 1914–1930*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024. <https://doi.org/10.31212/monografija.2024.137.mileticr>
- Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Hel-sinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Mitrović, Andrej. „Javna, tajna i porodična istorija: intervju sa Andrejem Mitrovićem“, *Vreme*, br. 429, 9. januar 1999. https://old.vreme.com/arhiva_html/429/10.html (pristupljeno 07. 01. 2026).

- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Evoluta, 2011.
- Pantelić, Ivana. *Uspon i pad „prve drugarice“ Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013*. Beograd: Službeni glasnik, 2018.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Popović Marko, Miroslav Timotijević, Milan Ristović. *Istorija privatnog života u Srba: od srednjeg veka do savremenog doba*. Beograd: Clio, 2011.
- Ristović, Milan (prir.). *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*. Beograd: Clio, 2007.
- Ristović, Milan. *Obični ljudi: prilozi za istoriju*. Beograd: Geopoetika, 1999.
- Ristović, Milan. *Utišani glasovi. Iz istorije običnih ljudi*. Beograd: Geopoetika, 2024.
- Roksandić Drago, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić (prir.). *Mikrohistorija: pola stoljeća inovacija*. Zagreb: FF Press, Prosvjeta, 2022.
- Scott, Joan Wallach. “Gender: A Useful Category of Historical Analysis”. *American Historical Review*, vol. 91, no. 5, (1986), 1053–1075. <https://doi.org/10.1086/ahr/91.5.1053>
- Simić, Bojan. *Državnata propaganda v Jugoslavia i Bgaria prež 30-te godini na XX vek*. Sofia: Gutenberg, 2020.
- Steinmetz, George (ed.). *The Politics of Method in the Human Sciences. Postivism and its Epistemological Others*. Durham, London: Duke University Press, 2005. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11smrtk>
- Stojanović, Aleksandar. *Ideje, politički projekti i praksa Vlade Milana Nedića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015.
- Stone, Lawrence. “The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History”. *Past and Present*, 85, (1979), 3–24. <https://doi.org/10.1093/past/85.1.3>
- Stolić, Ana i Nenad Makuljević (prir.). *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*. Beograd: Clio, 2006.
- Sundhaussen, Holm. *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: mit europäischen Vergleichsdaten*. München: R. Oldenbourg, 1989.
- Škodrić, Ljubinka. *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944: sudbina institucije pod okupacijom*. Beograd: Arhiv Srbije, 2009.
- Škodrić, Ljubinka. *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2020.
- Škodrić Ljubinka, i Vladimir Petrović. „Digitalna istorija: geneza, oblici i perspektive“. *Istorija 20. veka*, god. 38, br. 2 (2020), 9–38. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2020.2.sko.9-38>
- Timotijević, Miroslav. *Radanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habsburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*. Beograd: Clio, 2006.
- Varufakis, Janis. *Tehnofeudalizam*. Prevod Danijela Varagić. Beograd: Publik praktikum, Harmonija, 2025.
- Viks, Džefri. *Šta je istorija seksualnosti?*. Prevela s engleskog Sara Mejdžor. Novi Sad: Mediterran publishing, 2019.
- Welskopp, Thomas. “Social history”. In *Writing History. Theory and Practice*. Ed. by Stefan Berger, Heiko Feldner and Kevin Passmore, 203–222. London: Arnold, 2003.

Wikipedia contributors, „The Return of Martin Guerre“. *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The_Return_of_Martin_Guerre&oldid=1329448784 (pristupljeno 6. 1. 2026).

Zeldin, Teodor. *Intimna istorija čovečanstva*. Preveli s engleskog Robert Rakočević i Olga Sabo. Beograd: Geopetika, 2003.

Zemon Davies, Natalie. *The Return of Martin Guerre*. Cambridge, Mass; London, UK: 1983.

Zemon Davies, Natalie. *Povratak Martina Guerrea*. S engleskog preveli Andrea Feldman i Miloš Đurđević. Zagreb: Konzor, 2001.

Michael Antolović, PhD

Full Professor, Faculty of Education in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Republic of Serbia

Email: antolovic.michael@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1344-9133

New Directions in Serbian Historiography – from Microhistory, Gender History and History of Sexuality through History of Culture to “Social Science History” and Public History

Summary: The paper critically analyzes thematic and methodological innovations in Serbian historiography using several recent monographs as examples. Examining its development within the context of global historical thought, the paper highlights the emergence of new directions in Serbian historiography, such as microhistory, gender history and the history of sexuality, the history of cultural elites and institutions, social science history, and public history. A notable feature of these approaches is their clear effort to introduce entirely new or previously underexplored research topics, aiming to move beyond the traditional focus of Serbian historiography on political history and its dominant narratives. The influence of contemporary issues on the selection of research topics is also evident. All the authors have chosen to investigate subjects that are relevant in today’s society – whether it is the increasingly precarious fate of the “common man” (Milan Ristović), the still-debated status and rights of women (Ljubinka Škodrić and Ivana Dobrivojević Tomić), the persistently marginalized culture (Dragomir Bondžić, Vladimir Krivošejev, and Rade Ristanović), the renewed struggle for secure housing (Aleksandar Miletić), or the widespread prevalence of conspiracy theories (Predrag J. Marković). It is clear that this is not a matter of following trends, but rather a way for historiography to affirm its social relevance by addressing questions that are considered important from the perspective of contemporary society. Another common feature is methodological innovation, as different topics require different methodological approaches. Together, these developments demonstrate thematic and theoretical-methodological pluralism as one of the defining characteristics of contemporary Serbian historiography.

Keywords: Serbian historiography, historical theory and methodology, historical thought